

ТИПОЛОГІЯ ДЕРИВАЦІЙНИХ ОДИНИЦЬ

У статті здійснюється спроба встановлення типології дериваційних одиниць та визнання за певною одиницею статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня. Дериваційні одиниці впорядковуються відповідно до критеріїв співвідношення плану змісту і плану вираження мовної одиниці, характеру матеріальної репрезентації двопланової дериваційної одиниці. Формулювання вимог до основної одиниці морфемно-дериваційного рівня та з'ясування змісту поняття словотвірного типу стають підставою для визнання за словотвірним типом статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня.

Ключові слова: деривація, дериватологія, словотвір, одиниці мови.

В статье осуществляется попытка установления типологии деривационных единиц и признания для определенной единицы статуса основной единицы морфемно-деривационного уровня. Деривационные единицы упорядочиваются соотношением критериям соотношения плана содержания и плана выражения языковой единицы, характеру материальной репрезентации двухплановой деривационной единицы. Формулирование требований к основной единице морфемно-деривационного уровня и выяснение содержания понятия словообразовательного типа становятся основанием для признания для словообразовательного типа статуса основной единицы морфемно-деривационного уровня.

Ключевые слова: деривация, дериватология, словообразование, единицы языка.

The article is aimed at managing the set of derivation units through determining their typology and acknowledging the status of the main unit on the morphemic-derivational level for a certain derivation unit. The typology criteria are correlation of meaning and form plans, material representation character of two-planned derivation units, and type of the system relations. Determining demands for the main derivation unit and ascertaining the substantial characteristics of the word-formation type allow claiming the word-formation type to be the main unit on the morphemic-derivational level.

Key words: derivation, derivatology, word-formation, language units.

Словотвір як галузь наукового дослідження сформувався у другій половині ХХ століття (див. огляд досліджень із словотвору: [10, с. 618; 17, с. 24-40; 19, с. 8-9; 23, с. 3-11]). Відносно молодий вік словотвору зумовлює наявність кола питань як теоретичного, так і практичного характерів, які потребують уваги з огляду на спрямованість мовознавчої науки до всеохоплюючого дослідження мови як динамічної відкритої системи.

Актуальним у межах словотвору є питання про можливі причини і наслідки аналітичного словотворення для мови як системи. Виявлення нових майбутніх станів мовної системи через вивчення властивих їй динамічних процесів, зокрема аналітичного словотворення, є предметом вивчення прогностичної лінгвістики [8, с. 533]. З теоретичного погляду, обґрунтування доцільності оперування поняттям *аналітизм* щодо одиниць морфемно-дериваційного рівня є теоретично важливим для словотвірної типології у межах фрагментарної лінгвістичної типології. Дослідження аналітичного словотворення становить цінність і для системної типології з огляду на його внесок у розв'язання проблеми закономірного співіснування

різномірних типологічних ознак у політипологічних мовах. З іншого боку, незаперечною є практична значущість висновків, отриманих у результаті визначення місця аналітичного словотворення у словотвірних системах політипологічних мов. Так, спостереження за фактичним мовним матеріалом ставлять під сумнів думку про те, що конструкції на зразок англ. *delivery man, office boy, career woman, ball girl, female zebra, he-crocodile*, укр. *розумна людина, людина честі, людина з дефектом слуху, самиця кита, самець пелікана* є сполученням повнозначних слів. Підставою для цього є, зокрема, те, що навіть за умови відсутності елементарного знання про значення мовної одиниці, наприклад *самиця синявця*, у носіїв мови актуалізується відповідне словотвірне значення «назва істоти за статтю» завдяки використанню мовної одиниці *самка* як словотвірчого форманта. Наявність у деяких із зазначених вище нарізнооформлених одиниць цільнооформлених мовних аналогів не може вважатися доказом неможливості похідності нарізнооформлених одиниць, що підтверджується стилістичною нейтральністю і широтою

комунікативної сфери вживання одиниць на зразок *розумна людина* (пор. *розумна людина – розумник*). За умови ґрунтовного теоретичного опрацювання питання про аналітичне словотворення нормативні лінгвістичні словники різних типів можуть бути поповнені за рахунок залучення до них нарізнооформлених похідних дериваційних одиниць. Таким чином, на своєму сучасному етапі розвитку наука про словотворення вже накопичила вагомий кількість нез'ясованих питань, серед яких і питання про аналітичне словотворення, які становлять перспективу для лінгвістики XXI століття.

Власне вивчення аналітичного словотворення має розпочатися із конкретизації термінологічної бази словотвору, що зумовлено необхідністю остаточного з'ясування місця кожної дериваційної одиниці у метамові лінгвістики. До одиниць, якими традиційно оперують у дериватології, належать морфема, словотвірний спосіб, словотвірна категорія, словотвірна пара, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип. Мета нашого дослідження полягає в упорядкуванні множинності цих одиниць. Реалізація даної мети можлива, на нашу думку, за умови розв'язання таких двох завдань:

- встановлення типології дериваційних одиниць;
- визнання за певною дериваційною одиницею статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня мовної структури.

Встановлення типології дериваційних одиниць передбачає визначення критеріїв, за якими

відбуватиметься розподіл одиниць за типами. Критерії типології мовних одиниць були розроблені такими лінгвістами XX століття, як О.І. Смирницьким, Ю.С. Масловим, В.М. Солнцевим та ін. Згідно із запропонованими цими лінгвістами концепціями, уся сукупність мовних одиниць може бути класифікована за такими критеріями:

- 1) співвідношення плану змісту і плану вираження [7, с. 426; 21, с. 14; 22, с. 149; 28];
- 2) характер матеріальної репрезентації мовної одиниці [7, с. 426; 21, с. 16; 22, с. 149].

За критерієм співвідношення плану змісту і плану вираження двопланові одиниці абстрактного аспекту протиставляються двоплановим одиницям аспекту спостереження. Під одиницями абстрактного аспекту розуміємо стандартні схеми, формули, за якими утворюються інші одиниці [21, с. 16]. Одиниці аспекту спостереження якісно відрізняються від одиниць абстрактного аспекту наявністю відносно стабільної матеріальної форми, завдяки якій вони легко ідентифікуються мовцями у процесі обміну інформації [22, с. 150].

Відповідно до характеру матеріальної репрезентації мовної одиниці, мовні одиниці поділяються на одиниці однопланові, тобто такі, які репрезентують або план вираження, або план значення, та двопланові одиниці, які мають як план вираження (завдяки співвіднесеності мовної одиниці з певним набором графічно-звукових засобів мови), так і план змісту (наявність значення, носієм якого є мовна одиниця) [7, с. 426; 21, с. 14; 22, с. 149; 28].

Узагальнена типологія мовних одиниць може бути представлена у вигляді такої схеми:

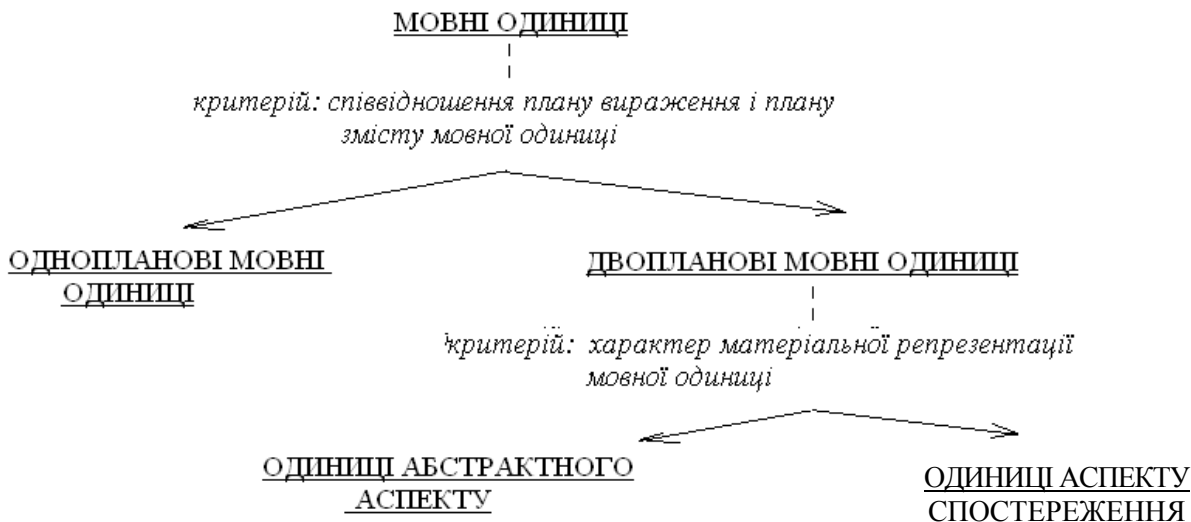

Схема 1. Типологія мовних одиниць

Подана класифікація мовних одиниць є основою для встановлення типології дериваційних одиниць, якими традиційно послуговуються лінгвісти.

За критерієм співвідношення плану вираження і плану змісту уся множинність дериваційних одиниць може бути поділена на однопланові та двопланові дериваційні одиниці.

Критичний огляд літератури зі словотвору дає можливість стверджувати, що до однопланових

дериваційних одиниць відносяться словотвірна категорія [2; 11, с. 617-618] і словотвірний спосіб [3, с. 220-221; 6, с. 169-180; 16, с. 636-637].

Словотвірна категорія являє собою об'єднання словотвірних типів з різними словотворчими засобами, носіями спільного словотвірного значення [2; 11, с. 617; 17, с. 142-143]. Функціональне призначення цієї дериваційної одиниці полягає в узагальненні словотвірних типів власне за словотвірним

значенням. Так, наприклад, словотвірне значення «суб'єкт дії» може бути реалізоване такими словотвірними категоріями, як «назва особи за дією» (англ. *delivery man*), «назва особи за результатом дії» (англ. *career woman*), «назва особи за місцем дії» (англ. *office boy*) тощо. Словотвірна категорія, таким чином, постає одноплановою дериваційною одиницею, яка репрезентує лише план мовного значення.

Поняття *словотвірного способу* має тривалу традицію використання у метамові дериватології, однак зміст цього поняття залишається остаточно нез'ясованим. З'ясування істотних ознак поняття словотвірного способу залишається актуальним питанням для лінгвістики XXI століття. Розуміння словотвірного способу як прийому зміни твірної слова або словосполучення [16, с. 636; 17, с. 140] використовується мовознавцями на сучасному етапі розвитку лінгвістичного знання для узагальнення словотвірних типів за словотворчим засобом без акцентуації уваги на семантиці похідних одиниць. Тому словотвірний спосіб може бути віднесений саме до однопланових дериваційних одиниць, які репрезентують план вираження.

Отже, до однопланових одиниць морфемно-дериваційного рівня належать словотвірна категорія (репрезентант мовного значення) і словотвірний спосіб (репрезентант мовної форми). Решта традиційно дериваційних одиниць, а саме морфема [1; 26; 27; 28; 29], словотвірна пара [24, с. 40], словотвірна парадигма [12, с. 619; 17, с. 141; 25, с. 28-29], словотвірне гніздо [13, с. 620-621; 17, с. 142; 25, с. 25-32], словотвірний ланцюжок [14, с. 621], словотвірний тип [6, с. 182; 15, с. 622-633; 17, с. 140; 25, с. 239] мають як план вираження (набір звукових або графічних засобів), так і план мовного значення (інформацію, носієм якої є мовна одиниця) [28].

Огляд двопланових дериваційних одиниць має розпочатися з типологічної характеристики *морфем*, одиниці, яка тривалий час вважалася основною одиницею як морфологічного, так і морфемно-дериваційного рівнів [5, с. 280]. Наявність матеріальних засобів вираження, а також змісту, носієм якого є морфема, не ставить під сумнів факт належності морфем до двопланових дериваційних одиниць. За таким критерієм, як характер матеріальної репрезентації мовної одиниці, морфема належить до одиниць аспекту спостереження. Дійсно, морфем *-ец'* у слові укр. *жнець*, *-тел'* у слові рос. *следователь*, *-or* у слові англ. *actor*, *-er* у слові нім. *Schauspieler* є двоплановими дериваційними одиницями аспекту спостереження, оскільки вони мають конкретну матеріальну форму – відповідні засоби графічно-звукового вираження (план вираження), завдяки чому вони доступні безпосередньому спостереженню, і є носіями словотвірного значення «суб'єкт дії» (план мовного значення).

Словотвірна пара як одиниця морфемно-дериваційного рівня являє собою єдність твірної і похідного слів у їхній формальній і семантичній зумовленості [24, с. 40]. Словотвірні

пари укр. *новела* → *новеліст*, рос. *изготовитель* → *изготовительница*, англ. *write* → *writer*, нім. *singen* → *singer* можуть вважатися двоплановими одиницями аспекту спостереження, оскільки вони мають конкретну матеріальну форму і представляють значення, за яким об'єднуються твірні і похідні слова.

Словотвірний ланцюжок є такою дериваційною одиницею, яка об'єднує ряд споріднених слів, що перебувають у відношеннях послідовної похідності, причому кожен попередній член є твірним для наступного [14, с. 621]. Словотвірний ланцюжок є двоплановою одиницею аспекту спостереження, оскільки він репрезентує як план мовної форми (наявність закріпленого за такими одиницями набору відповідних графічно-звукових засобів), так і план мовного значення (актуалізується через встановлення відношень семантичної похідності між членами словотвірного ланцюжка), наприклад, укр. *готувати* → *приготувати* → *приготуватися*, рос. *репортаж* → *репортер* → *репортериша*, англ. *respect* → *respectful* → *respectfully*, нім. *pünktlich* → *Pünktlichkeit* → *Unpünktlichkeit*.

Словотвірна парадигма являє собою сукупність похідних слів, що мотивуються тим самим твірним і перебувають на одному ступені похідності [12, с. 619; 25, с. 28-31], наприклад:

укр. *співати* → *заспівати*
→ *проспівати*
→ *переспівати* ...
рос. *готовить* → *готовиться*
→ *заготовить*
→ *изготовить* ...
англ. *child* → *childish*
→ *childlike*
→ *childless* ...
нім. *Wunsch* → *wunschloss*
→ *wunschvoll* ...

Можемо припустити, що словотвірна парадигма є двоплановою дериваційною одиницею, оскільки вона являє собою сукупність двопланових дериваційних одиниць.

Словотвірне гніздо у метамові лінгвістики постає як сукупність похідних слів, що об'єднані одним коренем відповідно до вимоги наявності формально вираженої його вершини, упорядкованих відношеннями похідності, яке передбачене системою мови і закріплене нормою вживання [13, с. 620; 25, с. 25, 29-30]. Об'єм словотвірного гнізда може коливатися від однієї одиниці до кількох сотень. Словотвірне гніздо є комплексною одиницею словотвірного рівня, яка включає словотвірні пари, словотвірні ланцюжки, словотвірні парадигми. Наявність матеріально виражених структурних елементів зі своїми комплексами словотвірних значень у межах словотвірного гнізда є достатньою підставою для визнання словотвірного гнізда двоплановою одиницею аспекту спостереження на морфемно-дериваційному рівні.

Словотвірний тип є одиницею морфемно-дериваційного рівня, що має бінарну семантичну структуру «основне (лексичне) значення + словотвірне значення» і формальну структуру

«твірна база з певною частиномовною належністю + словотворчий формант», що служить для творення похідних слів певної частини мови [6, с. 182; 15, с. 622-633; 25, с. 239]. Маючи як план змісту (семантична структура), так і план вираження (формальна структура), словотвірний тип є двоплановою дериваційною одиницею. Відсутність конкретної матеріальної форми і функціонування у якості стандартизованої схеми

побудови похідних слів певної частини мови дають підстави вважати словотвірний тип двоплановою одиницею аспекту спостереження.

Таким чином, класифікація основних дериваційних одиниць за критеріями

- 1) співвідношення плану змісту і плану вираження;
- 2) характер матеріальної репрезентації мовної одиниці може бути представлена у вигляді такої схеми:

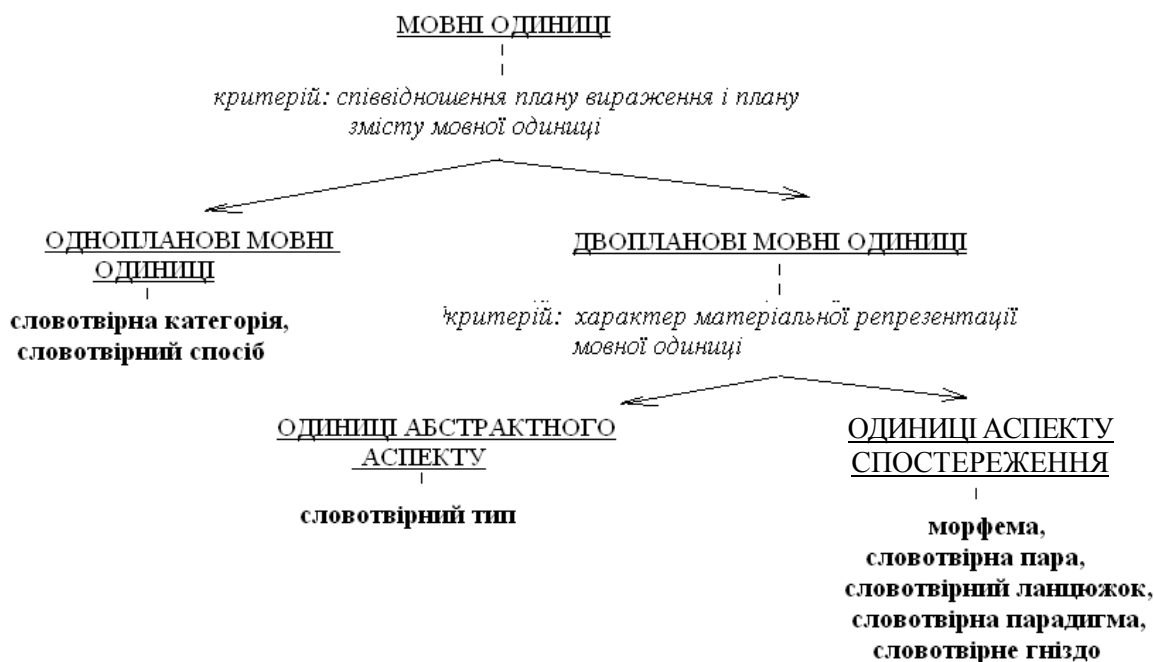

Схема 2. Типологія дериваційних одиниць

Встановивши типологію дериваційних одиниць, можемо звернутися до розгляду питання щодо визнання за певною дериваційною одиницею статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня.

Статус основної можуть отримати насамперед одиниці, які повною мірою розкривають внутрішній механізм творення похідних слів [6, с. 11], тобто такі, що як безпосередньо пов'язані з реалізацією основної функції морфемно-дериваційного рівня у мовній структурі [6, с. 182; 19, с. 4], так і є достатньо узагальнюючими за своєю природою. Важливим критерієм у світлі лінгвістичної типології постає також наявність у цієї мовної одиниці бінарної семантичної структури «основне (лексичне) значення + модифікаційне словотвірне значення» і членованої формальної структури (істотні ознаки аналітичної одиниці) [4, с. 18].

Отже, критеріями для виділення основної одиниці морфемно-дериваційного рівня вважаємо:

- 1) забезпечення функції творення похідних слів;
- 2) належність до одиниць абстрактного аспекту з достатнім рівнем абстрактності;
- 3) наявність бінарної семантичної і членованої формальної структури.

Подані вище критерії виділення основної одиниці морфемно-дериваційного рівня зумовлюють

необхідність розв'язання питання про те, чи відповідає їм словотвірний тип як єдина дериваційна одиниця аспекту спостереження, чи, можливо, перед лінгвістами XXI століття постає проблема пошуку одиниці, яка б відповідала зазначеним критеріям.

Поняття *морфема* постає як таке, що не відповідає критеріям про належність до одиниць абстрактного аспекту з достатнім рівнем абстрактності та наявність бінарної семантичної і членованої формальної структур. Морфема не може бути використана при узагальненні особливостей словотвірних систем неспоріднених мов, оскільки вона не пов'язана безпосередньо з функцією творення нових слів. Таким чином, морфема не може мати статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня.

З'ясування змісту поняття *словотвірного типу* є необхідною умовою для встановлення відповідності цього поняття критеріям до основної одиниці морфемно-дериваційного рівня. Зміст поняття словотвірного типу на сучасному етапі розвитку лінгвістичних знань складають такі його істотні ознаки:

- 1) належність до одиниць конструктів з достатнім рівнем абстрактності, що використовуються для творення похідних слів [6, с. 190];

- 2) наявність семантичного зв'язку між твірним та похідним словом, спільність словотвірного значення, тобто враховується бінарність семантичної структури похідного слова [6, с. 190; 19, с. 141];
- 3) наявність словотворчого засобу – форманта (членованість формальної структури) [17, с. 141; 25, с. 239].

Таким чином, поняття словотвірного типу повністю відповідає вимогам, що були висунуті нами як істотні щодо основної дериваційної одиниці, а тому словотвірний тип може бути визнаний основною одиницею морфемно-дериваційного рівня, яка у подальшому має значний потенціал для дослідження аналітизму на словотвірному рівні.

Таким чином, у результаті виконання поставлених завдань було встановлено типологію дериваційних одиниць відповідно до таких критеріїв, як:

- співвідношення плану змісту і плану вираження. Виявлено дві однопланові дериваційні одиниці (словотвірний спосіб і словотвірна категорія, які репрезентують план форми і план значення відповідно) і шість двопланових дериваційних одиниць (морфема, словотвірна пара, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип);
- характер матеріальної репрезентації двопланових дериваційних одиниць, відповідно до якого ми віднесли словотвірний тип до одиниць

абстрактного аспекту, а решту двопланових дериваційних одиниць – до одиниць аспекту спостереження.

Така типологія дериваційних одиниць дозволяє дати вичерпну характеристику морфемно-дериваційного рівня мови без оперування дещо інтуїтивними твердженнями щодо послідовної ієрархії дериваційних одиниць за кількістю залучених в них похідних слів.

Завдання щодо визнання за певною дериваційною одиницею статусу основної одиниці морфемно-дериваційного рівня було розв'язано на користь поняття словотвірного типу, яке цілком відповідає вимогам, що висувалися нами з огляду на специфіку морфемно-дериваційного рівня і типологічну спрямованість нашого майбутнього дослідження.

Маємо зазначити, що висновки, отримані у результаті дослідження, зумовлені першими кроками на шляху окреслення теоретичних засад типологічного дослідження одиниць морфемно-дериваційного рівня. Перспективи вбачаємо у з'ясуванні змісту поняття аналітичного словотвірного типу, фактичному виявленні похідних слів, утворених за аналітичними словотвірними типами, встановленні закономірностей сполучуваності елементів формальної і семантичної структур похідних слів певної частиномовної належності в англійській, німецькій, російській і українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаскина Ю.В. Порядок морфем в аллокутивных формах баскского глагола // Материалы Третьей конференции по типологии и грамматике для молодых исследователей. – СПб.: Нестор-История, 2006. – С. 5-10.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.
3. Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: Навчальний посібник. – К.: Цент навч. л-ри, 2006. – 288 с.
4. Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 302 с.
5. Земская Е.А. О принципах выделения языковых уровней // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 279-281.
6. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с. – Библ.: в конце глав и в подстр. примечаниях.
7. Карпенко Ю.О. Одиниці мови // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 426.
8. Карпіловська Є.А. Прогнозування лінгвістичне // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 533-534.
9. Клименко Н.Ф. Морфема // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 371-373.
10. Клименко Н.Ф. Словотвір // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 618-619.
11. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 618.
12. Клименко Н.Ф. Словотвірна парадигма // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 619.
13. Клименко Н.Ф. Словотвірне гніздо // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 620-621.
14. Клименко Н.Ф. Словотвірний ланцюжок // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 621.
15. Клименко Н.Ф. Словотвірний тип // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 621.
16. Клименко Н.Ф. Спосіб словотворення // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 636-637.

17. Кочерган М.П. Основы зівставного мовознавства: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 423 с. – Бібл.: С. 387-403.
18. Маслов Ю.С. Введение в языкознание: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1975. – 327 с.
19. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Высш. школа, 1984. – 255 с. – Библ.: С. 250-253.
20. Реформатський А.А. Введение в языкознание. – М.: Изд-во РУДН, 2002. – 471 с. – Библиогр. в конце глав и в подстроч. примеч.
21. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1957. – 286 с.
22. Солнцев В.М. Единицы языка // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 149-150.
23. Тихонов А.Н. Проблемы сопоставления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. – Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. Алишера Навои, 1971. – 387 с. – Библ.: в конце разделов.
24. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка – В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т. 1. – С. 36-50.
25. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 256 с. – Библ.: в подстроч. примечаниях.
26. <http://bse.sci-lib.com/article078354.html>.
27. http://www.classes.ru/grammar/112.Zenkov_Vvedenie_v_vazikoznanie/html/10-.html.
28. <http://www.classes.ru/grammar/120.Maslov/html/>.
29. <http://www.philology.ru/linguistics2/krysin-07.htm>.
30. <http://www.philology.ru/linguistics2/vinokur-59.htm>.

Рецензенти: д.філол.н., професор Дубова О.А.,
д.філол.н., професор Тропіна Н.П.

© Стародуб К.А., 2009

Надійшла до редколегії 27.11.2008 р.